

**International Multidisciplinary
Research Journal**

*Indian Streams
Research Journal*

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Mr. Dikonda Govardhan Krushanahari
Professor and Researcher ,
Rayat shikshan sanstha's, Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur.

International Advisory Board

Kamani Perera
Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka

Mohammad Hailat
Dept. of Mathematical Sciences,
University of South Carolina Aiken

Hasan Baktir
English Language and Literature
Department, Kayseri

Janaki Sinnasamy
Librarian, University of Malaya

Abdullah Sabbagh
Engineering Studies, Sydney

Ghayoor Abbas Chotana
Dept of Chemistry, Lahore University of
Management Sciences[PK]

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest,
Romania

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Ilie Pintea,
Spiru Haret University, Romania

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

Fabricio Moraes de Almeida
Federal University of Rondonia, Brazil

Xiaohua Yang
PhD, USA

Titus PopPhD, Partium Christian
University, Oradea,Romania

George - Calin SERITAN
Faculty of Philosophy and Socio-Political
Sciences AL. I. Cuza University, Iasi

.....More

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade
ASP College Devrukhs, Ratnagiri, MS India Ex - VC. Solapur University, Solapur

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University,
Solapur

R. R. Patil
Head Geology Department Solapur
University,Solapur

N.S. Dhaygude
Ex. Prin. Dayanand College, Solapur

R. R. Yalikar
Director Management Institute, Solapur

Rama Bhosale
Prin. and Jt. Director Higher Education,
Panvel

Narendra Kadu
Jt. Director Higher Education, Pune

Umesh Rajderkar
Head Humanities & Social Science
YCMOU,Nashik

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji
University,Kolhapur

K. M. Bhandarkar
Praful Patel College of Education, Gondia

S. R. Pandya
Head Education Dept. Mumbai University,
Mumbai

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance
Education Center, Navi Mumbai

G. P. Patankar
S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka

Alka Darshan Shrivastava
Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar

Chakane Sanjay Dnyaneshwar
Arts, Science & Commerce College,
Indapur, Pune

Maj. S. Bakhtiar Choudhary
Director, Hyderabad AP India.

Rahul Shriram Sudke
Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play, Meerut(U.P.)

S. Parvathi Devi
Ph.D.-University of Allahabad

S.KANNAN
Annamalai University, TN

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.isrj.org

Sonal Singh,
Vikram University, Ujjain

Satish Kumar Kalhotra
Maulana Azad National Urdu University

भक्ति-भक्त-भगवन्त

शिवशंकर नापित^१ एवं डॉ. रमाशंकर द्विवेदी^२

'शोधार्थी, संस्कृत विभाग, शास. ठाकुर रणमत सिंह (स्वशासी) महाविद्यालय रीवा (म.प्र.)

^२आचार्य, शास. स्वामी विवेकानन्द महाविद्यालय त्योंथर रीवा (म.प्र.)

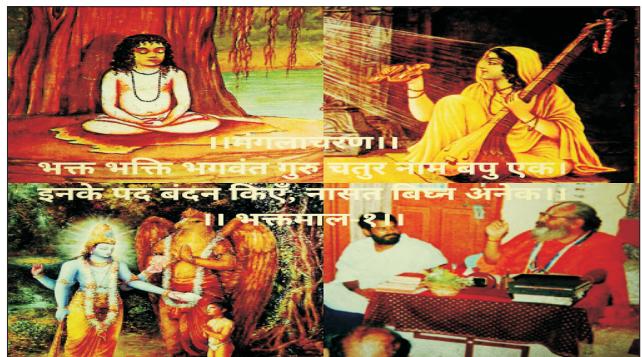
सारांश –

भक्ति के प्राधान्य से मन निर्मल होता है और भक्त के दर्शन होता है। भक्त के दर्शन के बाद भगवन्त का दर्शन होता है। भगवत् दर्शन से मुक्ति प्राप्त होती है जो इस संसार के जीवों के लिए आवश्यक है। कोई मूर्तिपूजा करके भी भगवत्प्राप्ति करते हैं वह भी मार्ग सही है। भगवान् की कृपा किस रूप में हो जाय यह कोई नहीं जानता। अस्तु निर्मल अन्तःकरण करके यदि उसे पुकारा जाय तो वह दूर नहीं है। वह तो घट-घट वासी है। भगवत्दर्शन प्राणी का श्रेय अवश्य होना चाहिए।

मुख्य शब्द – भक्ति, भक्त, भगवन्त एवं भगवत्दर्शन।

प्रस्तावना –

मूर्तिपूजा का प्रारम्भ आदि काल से प्रचलन में है। यह आस्था का प्रतीक है, इसके माध्यम से लोगों में आत्मबल बढ़ता है और अभिवृद्धि होती है। पूर्वकाल में अपने अभीष्ट के प्रति समर्पण एवं अनुचित का त्याग सर्वश्रेष्ठ शिखर तक पहुंचाता था। धार्मिक कार्य में संलग्न व्यक्ति पद, प्रतिष्ठा एवं प्रभूत सम्पत्ति का अधिकारी होता है। कुछ महापुरुष ऐसे भी हुए जिनका स्वर्ग तक आवागमन हमेशा होता रहा। उनमें राजा एवं सामान्य जन दोनों ही सम्मिलित हैं। वैदिक काल से आज तक पुरुरवा आदि राजा का नाम इसी तथ्य को सूचित करता है कि ये किन्तु महत्म थे। कालिदास ने इसीलिए इनके चरित को आधार बनाया है। तनिक इनके चरित का आलोड़न आवश्यक है। पुराणों में नाना प्रकार के देवताओं का वर्णन प्राप्त होता है। इन्द्र जो

वैदिक काल के प्रधान देवता थे, पौराणिककाल में भी कुछ समय तक उनका वर्चस्व चला। परन्तु भगवान् श्रीकृष्ण ने उनकी पूजा अर्चना इसीलिए बन्द करवा दिये, क्योंकि वे अहंकारी होते जा रहे थे। तब से अद्यावधि वे गौण देवता के रूप में ख्याति प्राप्त किये हुए हैं। इसी तरह वरुण भी श्रेष्ठ देवों में परिणित हैं। वरुण का प्राधान्य तब खत्म होता है, जब वे वसुदेव को अपने अनुचरों द्वारा अपने लोक को बुला लेते हैं और भगवान् को स्वयं उन्हें प्रत्यावर्तित करने के लिए जाना पड़ा था।

विश्लेषण –

भक्ति से अन्तरात्मा प्रसन्न होता है। अन्तरात्मा अर्थात् अन्तःकरण। अन्तकरण की प्रसन्नता तो रज, तम के राहित्य से सम्भव है। रज, तम कम हो जाय सत्त्व का प्राधान्य हो जाय तभी अन्तःकरण की प्रसन्नता सम्भव है। सत्त्व का प्राधान्य होगा तो प्रकाश होगा, वैराग्य होगा, विवेक होगा। वैराग्यावैराग्य, ऐश्वर्यानेश्वर्य, ज्ञानाज्ञान और धर्मधर्म ये सब अन्तःकरण के धर्म हैं। अन्तःकरण तामस, राजस होता है तो अवैराग्य, अर्धर्म और अनैश्वर्य का प्राधान्य होता है। जब सत्त्व का

सूर्य, चन्द्र, वैश्वानर, अश्विनी कुमारादि देव पूजित थे और लोगों का विश्वास भी इनके प्रति अत्यधिक था। विश्वास का परिणाम भी मिलता था जिसके कारण समृद्धि प्राप्त करते थे। पुरुरवा वैदिक काल से लेकर आधुनिककाल तक किसी न किसी रूप में वर्णित है। पुरुरवा धर्म, अर्थ और काम का समानरूप से ही पालन करते थे। पूर्वकाल में एक बार धर्म, अर्थ और काम कुतूहलवश यह देखने के लिये राजा के निकट आये कि यह हम लोगों को समानरूप से कैसे देखता है। उनके मन में राजा के चरित्र को जानने की अभिलाषा थी। राजा ने उन्हें भक्तिपूर्वक अर्ध-पादय आदि प्रदान किया। तत्पश्चात् स्वर्णजटित तीन दिव्य आसन लाकर उन पर उन्हें बैठाया और उनकी पूजा की। इसके बाद उन्होंने पुनः धर्म की कुछ अधिक पूजा कर दी। इस कारण अर्थ और काम राजा पर अत्यन्त कुद्द हो उठे। अर्थ ने राजा को शाप देते हुए कहा— ‘तुम लोभ के कारण नष्ट हो जाओगे।’ काम ने भी कहा— ‘राजन! गन्धमादन पर्वत पर रिथ्त कुमार बन में तुम्हें उर्वशीजन्य वियोग से उन्माद हो जायगा।’ धर्म ने कहा— ‘राजेन्द्र! तुम दीर्घायु और धार्मिक होगे। तुम्हारी संतानि करोड़ों प्रकार से वृद्धि को प्राप्त होती रहेंगी और जब तक सूर्य, चन्द्रमा तथा तारागण की सत्ता विद्यमान है, तब तक उनका भूतलपर विनाश नहीं होगा।’ यों कहकर वे सभी अन्तर्हित हो गये और राजा राज्य का उपभोग करने लगे—

आसनन्त्रयमानीय दिव्यं कनकभूषितम्।

નિવેશ્યાથાકરોતું પૂજામીષદ્ ધર્મેદ્ધિકાં પુનઃ ॥
 કામોઽપ્યાહ તવોન્માદો ભવિતા ગન્ધમાદને ।
 કુમારવનમાશ્રિત્ય વિયોગાદુર્વશીમિવાત् ॥

રાજાજેશ્વર પુરુરવા પ્રતિદિન દેવરાજ ઇન્દ્રકો દેખનેકે લિયે (અમરાવતીપુરી) જાયા કરતે થે। એક બાર વે સૂર્યકે સાથ રથપર ચઢકર ગગનતલકે દક્ષિણ ભાગમે વિચરણ કર રહે થે, ઉસી સમય ઉન્હોને દાનવરાજ કેશિદ્વારા ચિત્રલેખા ઔર ઉર્વશી નાની અપ્સરાઓંકો આકાશમાર્ગસે લે જાયી જાતી હુઈ દેખા । તબ વિવિધાસ્ત્રાધી યશોઽભિલાપી બુધનન્દન પુરુરવાને સમરભૂમિમેં વાયવ્યાસ્ત્રકા પ્રયોગ કરકે ઉસ દાનવરાજ કેશિકો પરાજિત કર દિયા, જિસને સંગ્રામમેં ઇન્દ્ર કો ભી પરાસ્ત કર દિયા થા। તત્પશ્વાત્ રાજા ને ઉર્વશી કો લે જા કર ઇન્દ્ર કો સમર્પિત કર દિયા, જિસસે ઉનકી દેવોંકે સાથ પ્રગાઢ મૈત્રી હો ગયી । તમી સે ઇન્દ્ર ભી રાજાને મિત્ર હો ગયે । ફિર ઇન્દ્ર ને પ્રસન્ન હોકર રાજા કો સમસ્ત લોકોમેં શ્રેષ્ઠતા, અત્યધિક બલ, પરાક્રમ, યશ ઔર સમૃત્તિ પ્રદાન કી । સાથ હી ભરત મુનિદ્વારા ઉનકે મહાન ચરિત્રા ગાન ભી કરાયા । ઉર્વશી પુરુરવાકે પ્રેમસે ઉનકે મહાન ચરિત્ર કા ગાન કરતી રહતી થી । એક બાર ભરત મુનિદ્વારા પ્રર્વતિત 'લક્ષ્મીસ્વયંબર' નાટક કા અમિનય હુઆ । ઉસમે ઇન્દ્ર ને મેનકા, ઉર્વશી ઔર રસ્મા તીનોની નાચને કા આદેશ દિયા । ઇન્મેં ઉર્વશી લક્ષ્મી કા રૂપ ધારણ કરકે લયપૂર્વક નૃત્ય કર રહી થી । (પર) નૃત્યકાલ મેં પુરુરવાકે દેખકર અનુરાગ સે સુધુબુધ ખો જાને કે કારણ ભરત મુનિ ને ઉસે પહલે જો કુછ અભિનયકા નિયમ બતાયા થા, વહ સારા—કા સારા ઉસે વિસ્મય હો ગયા । તબ ભરત મુનિ ને કોધ કે વશીભૂત હો ઉસે શાપ દેતે હુએ કહા—'તુમ ઇસકે વિયોગ સે ભૂતલ પર પચપન વર્ષ તક સૂક્ષ્મલતા કે રૂપ મેં ઉત્પન્ન હોકર રહોગી ઔર પુરુરવા વહી પિશાચ—યોનિકા અનુભવ કરેગા ।

તત્પશ્વાત્ ઉર્વશી ને પુરુરવા કે પાસ જાકર ચિરકાલ કે લિયે ઉનકા પતિરૂપ મેં વરણ કર લિયા । ભરત મુનિ દ્વારા દિયે ગયે શાપ કી નિવૃત્તિ કે પશ્વાત્ ઉર્વશી ને બુધપુત્ર પુરુરવાકે સંયોગ સે આઠ પુત્રોનો જોન્મ દિયા । ઉનકે નામ થે—આયુ, દૃઢાયુ, અશવાયુ, ધૃતિમાન, વસુ, શુચિવિદ્ય, ઔર શતાયુ । યે સમી દિવ્ય બલ—પરાક્રમ સે સમૃત્તની થે । ઇન્મેં આયુ કે નહુસ, વૃદ્ધશર્મા, રાજિ, દભ્મ ઔર વિપાસા નામક પાંચ મહારથી વીર પુત્ર ઉત્પન્ન હુએ । રાજિ કે સૌ પુત્ર પૈદા હુએ, જો રાજ્યે નામસે વિખ્યાત હુએ । રજિને પાપરહિત ભગવાન નારાયણ કી આરાધના કી ।

ઉનકી તપસ્યા સે પ્રસન્ન હુએ ભગવાન વિષ્ણુ ને રાજા કો અનેકો વર પ્રદાન કિયે, જિસસે વે ઉસ સમય દેવોં, અસુરોં ઔર મનુષ્યોનો વિજેતા હો ગયે । તદનન્તર પ્રહલાદ ઔર ઇન્દ્ર કો ભયંકર દેવાસુર—સંગ્રામ છિડ ગયા, જો તીન સૌ વર્ષોની તક ચલતા રહા, પરંતુ ઉન દોનોનો મેં કોઈ કિસી પર વિજય નહીં પા રહા થા । તબ દેવતાઓનો ઔર અસુરોનો નિયમની મેં મિલકર દેવાધિદેવ બ્રહ્મા સે પૂછ્યા—'બ્રહ્મન! ઇન દોનોનો મેં કોન (પક્ષ) વિજયી હોગા?' યહ સુનકર બ્રહ્માને ઉત્તર દિયા—'જિસ પક્ષ મેં રાજા રજિ રહ્યો (વહી વિજયી હોગા)' । તબ દૈત્યોને રાજાને પાસ જાકર અપની વિજય કે લિયે ઉનસે પ્રાર્થના કી કી 'આપ હમારે સહાયક હો જાયે' । ઉનકી પ્રાર્થના સુનકર રજિને કહા—'યદિ મેં આપ લોગોનો કા સ્વામી હો જાઊ તમી ઉપયુક્ત સહાયતા હો સકેગો' । પરંતુ અસુરોને ને ઉસ પ્રસ્તાવ કો સ્વીકાર નહીં કિયા, કિન્તુ દેવતાઓનો ને ઉસે સ્વીકાર કરતે હુએ કહા—'રાજન! આપ હમ લોગોનો કા સ્વામી હો જાયું ઔર સંગ્રામ મેં શત્રુઓનો કા સંહાર કરો' । તદનન્તર રાજા રજિને ઉન સમી અસુરોનો મૌત કે ઘાટ ઉતાર દિયા, જો ઇન્દ્રદ્વારા અવધ્ય થે । ઇસ કર્મસે પ્રસન્ન હોકર દેવરાજ ઇન્દ્ર રાજા કે પુત્ર બન ગયે । તબ રાજા રજિ ઇન્દ્ર કો રાજ્ય સમર્પિત કર સ્વયં તપસ્યા કરને કે લિયે ચલે ગયે ।

ઇસી તરહ વિશેષજી ઔર પરાશાર કા આખ્યાન ભી હૈ । મહાતોજસ્વી વસિષ્ઠજી નિમિકે પૂર્વ પુરોહિત થે । ઉનકે સદા ચારોં ઓર યજ્ઞ હોતે રહતે થે । પાર્થિવશ્રેષ્ઠ! કિસી સમય યજ્ઞોની કા સમ્પાદન કરાને સે શ્રાન્ત હુએ ગુરુ વસિષ્ઠ વિશ્રામ કર રહે થે, ઉસી સમય રાજાઓનો મેં શ્રેષ્ઠ નિમિને ઉનકે પાસ જાકર ઇસ પ્રકાર કહા—'ભગવાન!' મેં યજ્ઞ કરના ચાહતા હું, અત: મેરા યજ્ઞ કરાઇયે, દેર મત કીજિયે' । યહ સુનકર મહાતોજસ્વી વસિષ્ઠજી ને રાજશ્રેષ્ઠ નિમિસે કહા—'રાજન!' મેં આપકે શ્રેષ્ઠ યજ્ઞોનો કા અનુષ્ઠાન કરાને સે થક ગયા હું, અત: કુછ કાલ તક પ્રતીક્ષા કીજિયે । નરેન્દ્ર! વિશ્રામ કર લેને કે બાદ મેં પુન: યજ્ઞ કરાऊંગા । એસી કહે જાને પર રાજ્યશ્રેષ્ઠ નિમિને વસિષ્ઠજી કો ઇસ પ્રકાર ઉત્તર દિયા—'બ્રહ્મન! પરલોક—સંબંધી કાર્ય મેં કોન મનુષ્ય પ્રતીક્ષા કરના ચાહેગા? બલવાન યમરાજ સે મેરી કોઈ મિત્રતા તો હૈ નહીં, અત: ધર્મકાર્ય મેં શીધ્યતા હી કરની ચાહ્યે; કયોંકિ જીવન ક્ષણભંગુર હૈ । ધર્મરૂપ ઓદનકો પથ્ય બનાને વાલા પ્રાણી મરને પર ભી સુખ કા ઉપભોગ કરતા હૈ । ઇસલિયે કલ હોને વાળે કાર્ય કો આજ હી એવં દૂસરે પ્રહર સંપાદિત હોને વાળે કાર્ય કો પૂર્વ પ્રહર મેં હી સમૃત્તની કર લેના ચાહેણે; કયોંકિ મૃત્યુ ઇસ બાત કી પ્રતીક્ષા નહીં કરતી કી ઇસને અપના કાર્ય કર લિયા હૈ અથવા નહીં । અત: મૃત્યુ ખેત, બાજા ઔર ગૃહ મેં આસક્ત યા અન્યત્ર કહીની આસક્ત મનવાલે મનુષ્ય કો ઉસી પ્રકાર લેકર ચલ દેતી હૈ જેસે મેદિયા મૃત્યુ કે બચ્ચે કો લેકર ચલા જાતા હૈ । કાલ કા ન તો કોઈ પ્રિય હૈ ઔર ન કોઈ દ્રેષ્ય હી હૈ । આયુ કે સાધક કર્મકે ક્ષીણ હોતે હી વહ બલપૂર્વક મનુષ્ય કા અપહરણ કર લેતા હૈ । પ્રાણવાયુ કી ચંચલતા તો આપ ભી જાનતે હી હૈ । બ્રહ્મન! એસી દશા મેં જો ક્ષણભંગુર માનના ચાહ્યે । એસે સંકટ કે સમય મેં ઋણી બન ગયા હું, અત: મેં સમી દ્રવ્યોનો કા આયોજન કર આપકે ચરણોની નિકટ આયા હું । યદિ ઇસ સમય આપ મેરા યજ્ઞ નહીં કરાયેંગે તો મેં કિસી અન્ય યાજક કે પાસ જાऊંગા ।'

તબ ઉન નિમિદ્વારા ઇસ પ્રકાર કહે જાને પર બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠને કોધપૂર્વક નિમિકો શાપ દેતે હુએ કહા—'નરેન્દ્ર!' યદિ તુમ ધર્મ કે જ્ઞાતા હોકર ભી મુજા થકે હુએ પુરોહિત કા પરિત્યાગ કર કિસી અન્ય બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ કો યાજક બનાના ચાહતે હો તો તુમ શરીર રહિત હો જાઓંગે ।' તબ નિમિને ઉત્તર દિયા—'મેં ધાર્મિક કાર્ય કે લિયે ઉદાહિત હું, કિન્તુ આપ ઇસમેં વિઘ્ન ડાલ રહે હું તથા દૂસરે કે દ્વારા યજ્ઞ સમૃત્તની હોને દેના ભી નહીં ચાહતો, અત: મેં ભી આપકો શાપ દે રહા હું, કી આપ ભી વિદેશ હો જાયેંગે' । એસ કહતે હી વે દોનોનો બ્રાહ્મણ ઔર રાજા શરીર રહિત હો ગયે । તબ ઉન દોનોનો કે દેહધીન જીવ બ્રહ્મા કે પાસ ગયે । ઉન દોનોનો કો આયા હુએ દેખકર બ્રહ્મા ઇસ પ્રકાર બોલે—'નિમિલૂપ જીવ! આજ સે મેં તુમ્હારે લિયે એક સ્થાન દે રહા હું । રાજન! તુમ સમી પ્રાણીઓની નેત્રોનો કે પલકોની નેત્રોને મેં નિવાસ કરોગે । તુમ્હારે સંયોગ સે હી ઉનકે નિમેષ—ઉન્નેષ (અંખ કા ખુલના બન્દ હોના) હોંગે । તબ સમી માનવ નેત્રોનો કે પલકોની ચલાતો રહેંગે' । ઇસ પ્રકાર કહે જાને પર નિમિકા જીવ બ્રહ્માકે વરદાન સે સમી મનુષ્યોની નેત્રોની પર સ્થિર હો ગયા ।

તદનન્તર ભગવાન બ્રહ્માને વસિષ્ઠ કે જીવ સે કહા—'વસિષ્ઠ! તુમ મિત્રાવરુણ કે પુત્ર હો જાઓંગે । વહું ભી તુમ્હારા નામ વસિષ્ઠ હી હોગા ઔર તુમ્હે બીતે હુએ દો જન્મોની સ્મરણ બના રહેગા । ઇસી સમય મિત્ર ઔર વરુણ—દોનોનો બદરિકાશ્રમ મેં આકર દુષ્કર તપસ્યા મેં તત્પર થે । ઇસ પ્રકાર ઉન દોનોનો કે તપસ્યા મેં રત રહને પર કિસી સમય વસન્ત—ઋતુ મેં જબ સ્વસ્ત ઔર લતાએ પુષ્ટિ થોયે, મન્દ—મન્દ મનોહર પવન પ્રવાહિત હો રહા થા, સુન્દરી ઉર્વશી પુષ્ટોનો ચુનતી હુઈ વહીની આયી । વહ મહીન લાલ વસ્ત્ર ધારણ કિયે હુએ થી । સંયોગવશ વહ ઉન દોનોનો તપસ્યિયોનો કે આંખોનો કે સામનો આ ગયી । ઉસકે નેત્રોની કમલ કે સમાન થે તથા મુખ ચંદ્રમાસીકે સમાન સુન્દર થા । ઉસ સુન્દર ભૌંહોવાલી ઉર્વશી કો દેખકર ઉસકે રૂપ પર મોહિત હો ઉન દોનોનો તપસ્યિયોનો કે મન ક્ષુદ્ધ હો ઉઠા । તબ તપસ્યા કરતે હુએ હી ઉન દોનોનો કો વીર્ય મૃગાસનપર સ્વલ્પિત હો ગયા । તબ શાપ સે ભયભીત હુઈ સુન્દરી ઉર્વશી ને ઉસ વીર્ય કો જલપૂર્ણ મનોરમ કલશ મેં રખ દિયા । ઉસ કલશ સે વસિષ્ઠ ઔર અગસ્ત્ય નામક દો ઋષિપુત્ર ઉત્પન્ન હુએ, જો ભૂતલપર અનુપમ તેજસ્વી થે । વે મિત્ર ઔર વરુણ કે પુત્ર કહલાયે । તદનન્તર વસિષ્ઠ ને દેવર્ષિ નારદ કી બહન સુન્દરી અરુન્ધતી સે વિવાહ કિયા ઔર ઉસકે ગર્ભ સે શક્તિ નામક પુત્ર કો ઉત્પન્ન કિયા ।

સત્તુરુષોની સ્વાધ્યાત્મક સ્વાધ્યાત્મક કે સ્વાધ્યાત્મક પરિશ્રમ? ઔર કૈસા પરિશ્રમ? આપ—જૈસે મહાનુભાવોની સમીપ મેં મુજ્ઝે કિસી પ્રકાર કી ગ્લાનિ નહીં હૈ । ચાહે સાધુ પ્રકૃતિ કે હોય યા અસાધુ પ્રકૃતિ કે, સમી કે નિર્વાહક સદા સત્તુરુષ હો હોતે હું, કિન્તુ અસત્ય પુરુષ ન તો સજ્જનોની કે કામ આ સકતો હું, ન અસત્ય પુરુષોની કે હી ઔર ન સત્યાં અપના હી કલ્યાણ કર સકતો હું । વિષ, અર્ણિ, સર્પ તથા શસ્ત્ર સે લોગોની કે ઉત્તના ભય નહીં હોતા, જિતના અકારણ જગત સે

वैर करने वाले दुष्टों से होता है। जैसे सत्पुरुष अपने प्राणों का विसर्जन करके भी परोपकार करते हैं, उसी प्रकार दुर्जन भी अपने प्राणों का परित्याग कर दूसरे को कष्ट देने में तत्पर रहते हैं। जिस परलोक की प्राप्ति के लिये हम सत्पुरुष अपने प्राणों को भी तृण के समान त्याग देते हैं, उसी परलोक की परायी हानि में निरत रहने वाले दुर्जन कुछ भी चिन्ता नहीं करते। स्वयं जगद्गुरु ब्रह्मा ने सभी प्राणि-समूहों में असत्प्राणियों के निग्रहके लिये राजा को नियुक्त किया है। राजा सर्वदा पुरुषों की परीक्षा करे। जो सज्जन हो, उनका आदर करे और दुष्टों को दण्ड दे। जो ऐसा करता है, वह सभी लोक विजेता राजाओं में श्रेष्ठ है, सत्पुरुषों को सम्मान देने तथा दुष्टों का निग्रह करने के कारण ही वह राजा है। स्वर्ग-प्राप्तिकी इच्छा करने वाले राजा को इन दोनों कार्यों का पालन करना चाहिये। राजाओं के लिये सत्पुरुषों के परिपालन तथा दुष्टों के नियमन के अतिरिक्त दूसरा कोई राजधर्म संसार में नहीं है उन राजाओं द्वारा भी जो दुष्ट शासित नहीं किये जा सकते, ऐसे दुर्जनों के शासक आप हैं, इसी कारण आप मुझे सभी देवताओं से आधिक महत्वशाली देवता प्रतीत हो रहे हैं।

निष्कर्ष –

यह जगत् सत्पुरुषों द्वारा धारण किया जाता है तथा आप उन सत्पुरुषों के अग्रणी हैं, इसलिये आपके पीछे चलते हुए मुझे कुछ भी क्लेश नहीं है। इस तरह यज्ञानुष्ठान में राजा से लेकर प्रजा तक समिलित होकर लोक कल्याण का साधन किया करते थे। राजा निमि प्रजापालनार्थ ही यज्ञ का अनुष्ठान किये थे। पूजा का विधान पौराणिक समय में महत्वपूर्ण माना जाता था। जनविश्वास भी पर्याप्त था, इसीलिए वृद्धि के मार्ग खुले हुए थे। ऐसे आचारी संसार में रहकर भी सदा सुखी रहते हैं।

संदर्भ ग्रन्थ –

1. वेदव्यास : श्रीमद्भागवत
2. वेदव्यास : मत्स्यपुराण,
3. आचार्य बल्देव उपाध्याय : वैदिक साहित्य और संस्कृति
4. आचार्य बल्देव उपाध्याय : वैदिक साहित्य का इतिहास
5. भोला शंकर व्यास : भाषा विज्ञान
6. स्वामी करपात्री जी : भवित्व सुधा

शिवशंकर नापित
शोधार्थी, संस्कृत विभाग, शास. ठाकुर रणमत सिंह (स्वशासी) महाविद्यालय रीवा (म.प्र.)

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Book Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- ★ International Scientific Journal Consortium
- ★ OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing